

הפרט, החברה הפלסטינית והנפכה

מרואן דווירי*

למרות האימה והבעתה של הנפכה, שהיא הפשע הנורא מכול שבוצע באזרנו במאה העשרים, מתברר שהחיפוש אחר מקורות על אודותיה מוביל לתיעוד ולניתוח פוליטי של מאורעותיה, לציון התרחשותה ולחיבור יצירות ספרותיות רבות המתייחסות אליה. כמעט שאין בנמצא מחקרים חברתיים ופסיכולוגיים על אודות הקטסטרופה. מחסור כזה הופך ראוי להוקעה כאשר מגלים שהקשר בין הגורמים הפסיכולוגיים לבין השואה באירופה מופיע ב-5,210,000 מקורות אלקטרוניים. מרביתם של מקורות אלה מתחים את מצב הקרבן היהודי והתוקפן הנאצי. אין ספק שמקוחות אלה מילאו תפקיד ביצירת האהדה שהעולם רוחש ליהודים ולישראל, ואולי גם לרגשי הסלחנות של העולם כלפי התוקפנות הישראלית. אנו תקווה שגיליון זה של ג'דל יפתח את שערי המחקר החברתי והפסיכולוגי של הנפכה.

המחקר על אודות הקשר בין הנפכה לבין הגורמים החברתיים והפסיכולוגיים יהיה יעיל אם הוא ייעשה מנקודת מבט מערכתית ולא רדוקטיביסטית (Reductionistic). הכוונה היא ששומה עלינו לנתח את הקשר הדיאלקטי בין הנפכה לבין הגורמים החברתיים והפסיכולוגיים ולהתייחס אליה כחלק מתהליך פוליטי, חברתי, תרבותי, ופסיכולוגי מתמשך שהנכבה שהביאו לנפכה והושפעו ממנה, ולא כאירוע פתאומי אשר פקד את העם הפלסטיני והטביע את חותמו על החברה ועל הפרט. הנפכה התרחשה בתוך הקשר תודעתי ומנטלי ערבי ופלסטיני אשר קדם לה ונמשך לפחות עד התבוסה של 1967. הקשר זה התאפיין בהבנה שגויה של המציאות, בבורות באשר למהות הקונפליקטים והאינטרסים הבינלאומיים, בהקלת ראש באויב, בניפוח האגו, בחוסר בהירות באשר לבריתות שנוצרו באזור ובעולם ובחוסר הבחנה בין מי שאפשר לסמוך עליו לבין מי שממנו צריך להיזהר.

הענקת המונח נפכה למלחמת 1948 מלמדת על התודעה הפוליטית והתרבותית ששלטה אז. תודעה זו התייחסה למאורעות כמעין גורל או אסון טבע, בלי לגלות מודעות לאחריות העצמית למתרחש. מדובר באותה תודעה אשר הייתה (ועודנה, במידת מה) מטילה את האחריות על גורמים חיצוניים דוגמת הקולוניאליזם, הציונות ואויבי האומה. קיים רעיון אינפנטילי מובלע בתודעה מעין זו והוא שחינו היו חיים של שלום ושלווה אילולא הקיום של אויבים ויריבים חיצוניים. רעיון זה רחוק מרחק שמים וארץ מהבנת הקונפליקטים בעולם ומהבנת הצורך בהבטחת השלום באמצעות המוכנות להתמודד עם אויבי האומה במקום

למחות על קיומם. מדוע לא קראו למלחמה "מלחמת ההגנה על המולדת" או "תבוסת ההגנה על המולדת"? שמות מעין אלה כוללים בתוכם מודעות לקונפליקט בין שני צדדים, שהעם הערבי הפלסטיני שלנו היה אחד מהם, ומכאן שאינו יכול לחמוק מבחינת תפקידו במהלך המלחמה הזו ואחריותו לתוצאותיה.

למה אנחנו מתכוונים באמרנו "נִפְּהָה"? האם זה אירוע שהתרחש בזמן ובמקום מסוימים או האם מדובר בתהליך מתמשך ומתארך? ואולי הכוונה היא להשפעות הקטסטרופליות על העם הפלסטיני? הסברה השלטת היא שהנִפְּהָה היא אסון שהתרחש בשנת 1948, כאשר ישראל השתלטה על הארץ והפכה את מרבית הפלסטינים לפליטים חסרי מולדת. אך האם ההרס של מאות כפרים פלסטיניים ומניעת חזרת הפליטים אינם חלק מהנִפְּהָה? האם הטלת המשטר הצבאי במשך שני עשורים איננה גם היא חלק מהנִפְּהָה? ומה לגבי הפקעת האדמות שנמשכה כמה עשורים? האם התליית סוגיית הפליטים, והגל השני של הפליטים בשנת 1967 הם אינם המשך טבעי של נִפְּהָה שאינה נגמרת? מטרתן של שאלות אלה היא להבהיר שהנִפְּהָה איננה אירוע שהתרחש בשנת 1948, אם כי מדובר בתהליך מתמשך אשר נע באמצעות קונפליקט ומאזן כוחות, שאנו הפלסטינים מהווים אחד מצדדיו, ועל כן מוטלת עלינו אחריות בתהליך זה ובהובלתו לכיוון של סיום הנִפְּהָה. באשר להשלכות הקטסטרופליות של הנִפְּהָה, הרי אין מדובר רק באבדן הבית, האדמה, המולדת והמשפחה, אלא האדם הפלסטיני איבד גם את כבודו, את חירותו ואת זכותו לחיים מכובדים. הנִפְּהָה זעזעה תפיסות שולטות וגרמה להתערערות הביטחון בעצמי האינדיבידואלי והקולקטיבי ולאיבוד חלום העצמאות. היא דחפה את הפלסטיני לחיי השפלה וניכור במולדת ובגלות כאחד.

החוקר אינו מוצא תשובות בספרות הנִפְּהָה על מגוון שאלות: האם נלמד הלקח של הנִפְּהָה? האם התרחש שינוי בתודעה הפוליטית והחברתית הערבית הפלסטינית, בהשוואה לתודעה ששלטה בתקופת טרום-הנִפְּהָה? האם התרחש שינוי? ואם כן, האם הוא מהותי ועמוק כעומק הפצע או שמא הוא שטחי? האם הוא חלק מן השינויים הכלליים בתודעה הפוליטית באזור ובעולם? האם השינוי הזה התרחש באותה מידה ובאותו כיוון בקרב העם והמנהיגות, או שמא ניכר הבדל בין הקבוצות השונות?

כל תשובה על השאלות הללו היא הנחה שאפשר להפריכה או לחזקה בהסתמך על נתונים שאין בידינו בשלב זה. כך למשל ההנחה שהעם הפלסטיני למד את הלקח של הפליטת ושהוא לא יעזוב את ביתו ויישאר במולדתו ויהי מה. האומנם כך הם פני הדברים? האם הטענה שהעם הפלסטיני אינו תולה תקוות רבות ב"אחים" הערבים או ב"אומה הערבית", כפי שהיה בשנת 1948 היא נכונה? האם נכונה הטענה שהאזרחים הערבים הם בעלי תודעה פוליטית חזקה יותר מזו של שאר הפלסטינים?

התשובה על שאלת הפקת לקחי הנִפְּהָה מחייבת את בחינת השינויים בתודעה הפלסטינית בתקופות שונות. ייתכן שהעם הפלסטיני בשנים 1948–1967 – וזו גם כן הנחה – חי במעין מצב של הכחשת מציאות ומאבק

הישרדות בלי להגיע למצב של בחינה מחודשת. לאחר התבוסה ב-1967 שהייתה מהדורה נוספת של הנֶפֶּה, נכנס העם הפלסטיני למצב של התמוטטות המציאות המדומיינת שהתווה לעצמו ולמצב של ייאוש ושל דפרסיה קולקטיביים שנמשכו עד מלחמת אוקטובר 1973. לאחר מכן התרחש תהליך של התעוררות שהתבטא בין השאר בקבלת אחריות ובהפסקת ההסתמכות על האחרים. כך גם התאפיינה התעוררות זו בהבנה מעמיקה יותר למהות הקונפליקט ובהבחנה ברורה יותר בין אויב ליידיד. ניתוח זה נשאר בגדר הנחה הממתינה למחקר מעמיק.

קיימות שאלות נוספות שהחוקר אינו מוצא עליהן מענה: האם העם הפלסטיני סובל מטראומה זהה לטראומה המוזכרת בספרות המקצועית המערבית – טראומה המכונה "הפרעת לחץ פוסט-טראומטי" (Post Traumatic Stress Disorder – PTSD), או שמא העם הזה סובל מתופעות אחרות. לאור העובדה שהיהודים וישראל ממלאים את התפקיד של הקרבן האבסולוטי, יש הטוענים שהעם הפלסטיני גם הוא קרבן ואף הוא סובל מהפרעת לחץ פוסט-טראומטי בדומה לניצולי השואה היהודים. האם זו טענה נכונה? נביא בחשבון שקיימים שלושה סימפטומים לטראומה: שחזור ממושך ולא יעיל וחסר אונים של אירועי הטראומה, כך שהדבר משבש לחלוטין את תפקודו התקין של האדם; הימנעות רגשית או התנהגותית להתמודד עם כל מה שקשור בטראומה, ובכלל זה שכחה, כהות חושים והתרחקות מכל מה שקשור במקום הטראומה; ערנות לא רצונית, נדודי שינה, קשיי התרכזות והתפרצויות רגשיות שאינן הולמות את האירוע. האם העם הפלסטיני חווה את המצב הזה? האם המצב הזה הוא הדומיננטי והוא המשקף היטב את מצבו בישראל, בגדה המערבית, בעזה ובגולה? אין ספק שהנֶפֶּה היא טראומה נוראית, אך השפעתן של טראומות על האדם אינן אחידות. אפשר שהטראומה שוברת, מנטרלת, משבשת או מפזרת. לחלופין היא יכולה להעיר, לחזק, לאחד או לבנות. אם כן, אין זה הכרח שבעקבות הנֶפֶּה חווה העם הפלסטיני טראומה או קטסטרופה במובן של חוסר אונים ואי-יכולת לתפקד ולשרוד כפי שהדבר במצבים של הפרעת לחץ פוסט-טראומטי. מי שעוקב אחר מצב העם הפלסטיני כיום מגלה שהעם הזה רחוק ממצב של חוסר אונים אף על פי שהוא מתמודד עם אחת המדינות החזקות ביותר בתבל כיום. מתגלה לפנינו עם המסרב לכרוע ברך והמתנגד בכל האמצעים דור אחר דור, במשך יותר ממאה שנה בלי לומר נואש. ייתכן שהרגש הדומיננטי בקרב העם הפלסטיני – בעזה של ימינו, לדוגמה – הוא דווקא הכעס, ולא הפחד או חוסר האונים. אין מדובר בכעס בלתי נשלט אם כי בכזה המתועל לשמירה על עמידה איתנה (צמוד) והישרדות מחד גיסא ועל רוח ההתנגדות מאידך גיסא. אין ספק שחלק מהפלסטינים – יחידים ומשפחות – סבלו או עודם סובלים מהפרעת לחץ פוסט-טראומטית, אך האם התופעה מאפיינת את הסיטואציה הכללית השלטת בשורות העם הפלסטיני?

כאשר מנסים לתאר את המאפיינים הכלליים של הדרך שבה הפלסטיני מתמודד עם הנֶפֶּה המתמשכת, שומה עלינו להבחין בעובדה שקבוצות שונות מאמצות דפוסי התמודדות שונים. כשאר העמים, נקטו קבוצות מסוימות בקרב הפלסטינים עמדה לאומית מהפכנית אופטימית, ואילו אחרים העדיפו עמדה כנועה ומיואשת.

היו שקשרו את עניינם הפרטי בסוגיה הלאומית הכוללת, והיו שהעדיפו להפריד את ענייניהם הפרטיים, ולחפש פתרונות אישיים לעצמם ולמשפחותיהם. היו כמובן כאלה שהתנהגו בצורה אופורטוניסטית ואף תוך כדי ביטול עצמי והזדהות עם המדכא. ניתוח זה מגרה את החוקר לנסות להבין את הדנמיקה של מימוש דרכי ההתמודדות השונות. כך למשל הוא יבדוק מהי המערכת הסובייקטיבית והאובייקטיבית הדוחפת מאן זהו לכיוון המאבק הלאומי הקולקטיבי, ומהי המערכת הדוחפת לכניעה או לעמדות אופורטוניסטיות? הדבר מחייב מחקר מעמיק של מקרים מעין אלה, שמטרתו לעמוד על תהליכי הליכתם לכיוון זה או אחר.

יש היבט נוסף המעניק ייחודיות מסוימת לפרט הפלסטיני ולנִפְּהָ והוא שהחברה הפלסטינית היחידה היא חברה קולקטיביסטית, שבה הפרט הוא חלק בלתי נפרד מן הישות הקולקטיבית. ייחודיות זו מעלה כמה שאלות: מה קרה למערכת המשפחתית או החמולתית או השבטית? האם היא נחלשה או נשארה נותרה בעינה? ואולי קיבלה צורה חדשה המשדרת שינוי אך מסתירה את קיבוע מהותה? מה התפקיד שקיבלו על עצמן מסגרות חברתיות אלה? מה היה התפקיד שמילאו מסגרות אלה לטובת כושר ההישרדות של האדם הפלסטיני ועמידתו האיתנה? מה היה תפקידן הפוליטי? האם מסגרות קולקטיביות אלה מילאו תמיד תפקיד ריאקציוני הנוגד את המטרות הלאומיות או שהן דווקא תמכו במטרות הלאומיות וחיזקו אותן? אותן שאלות אפשר להציג באשר לתפקיד שמילאה הדת בעניין הפלסטיני. התשובות על השאלות הללו אינה באות מן המוכן ואינן פשוטות כלל וכלל. מי שמחפש את התפקיד הריאקציוני של ההשתייכויות – הקולקטיביות או הדתיות (וזו הגישה הרווחת) – ימצא עדויות לכך, אך המחפש את התפקיד הלאומי להשתייכויות אלה ימצא שהן מילאו במקרים רבים תפקיד פטריוטי ועודדו את חבריהן לקבל החלטות לאומיות ולהיאבק למען המולדת.

למדת הפטליסטיות מאחורי קביעת המונח "נִפְּהָ", ואולי מפני שהמונח השתלב בתוך התודעה השלטת באותה עת, הרי שהוא מילא תפקיד מאחד ומגייס בעבור שכבות העם הפלסטיני וקבוצותיו ביציאה למסע היסטורי בעל עבר משותף ומטרה לאומית אחת. כך אוחדו הפלסטינים שנשארו בבתיהם ואלה שהוגלו ממולדתם למדינות ערב או לגלות במולדתם למרות חוויותיהם השונות. המונח "נִפְּהָ" מילא אפוא תפקיד מכונן ביצירת הזהות הלאומית הפלסטינית בעבור קבוצות שונות אשר עברו חוויות לא זהות. כחוקרים, מוביל אותנו הדבר להעלות שאלה שלכאורה נראית בלתי מוסרית, אם כי ההתעלמות ממנה מסתירה חלק נכבד מהאמת, ומונעת מאתנו להבין את חוויית הנִפְּהָ: האם היה לנִפְּהָ, ולאירועים שבאו אחריה בעקבותיה, תמורות חיוביות בעבור העם הפלסטיני על אף המחיר הכבד שהיא גבתה? מה היה העם הפלסטיני מפסיד לולא פקדה אותו הנִפְּהָ, ואילו היה משיג את עצמאותו הלאומית בדומה למצרים, לירדנים, לסורים, ללבנונים ולעמים ערבים אחרים?

התמודדות עם השאלות מסוג זה מחייבת חשיבה יצירתית המתגברת על תבניות החשיבה ההגמוניות וחותרת להבין את חוויית הנִפְּהָ באופן יותר מעמיק כך שאפשר היה להפיק ממנה תועלת בעיצוב העתיד. שאלה

נוספת, הנראית לא מוסרית ועלולה לעורר זעם בקרב רבים מבלי שיהיה להם אומץ לערוך בחינה מחדש אם כי היושר האינטלקטואלי מחייב את הצנתה, היא: האם דרך העצמאות הלאומית ומימוש ההגדרה העצמית היא הדרך היחידה שיכולה להבטיח את עתידו של העם הפלסטיני, או שמא דרך ההשתלבות והאיחוד ראויה גם היא להתעניינות ולבחינה? החשיבות של שאלה זו מתגלה לאור הניסיונות של עמים אחרים אשר השתחררו מהקולוניאליזם הישיר ומימשו את עצמאותם, אך נפלו קרבן לניצול של שליטים אשר בעבר נאבקו בקולוניאליזם וכיום הם מתייחסים למולדת כאל נחלתם הפרטית; לאור ניסיוןן של רוב מדינות העולם השלישי שזכו לקבל עצמאות פוליטית אך נפלו, כמדינות "עצמאיות", קרבן לקולוניאליזם הכלכלי והתרבותי הגלובלי; לאור ניסיונם של עמים אחרים שלא השיגו את העצמאות, אך בחרו להשתלב או להתאחד, והצליחו להגשים את הצדק והכבוד והשגשוג יותר מאשר השיגו עמים אשר חיים במדינות עצמאיות.

באמצעות הקדמה זו ניסיתי להגיש הצעה ראשונית לתפיסה שיטתית לתהליך הנִפְּה ולהעלות כמה שאלות או הנחות שהתשובות עליהן דורשות מחקר מעמיק. הדבר מחייב השתחררות מגבולות התבניות הלאומיות והאידיאולוגיות השולטות ומצריך הצטיידות באומץ הדרוש לחקור היבטים הנחשבים פרות קדושות ברמה הלאומית. כאן אני מוצא את עצמי מסכים עם ההגדרה של אדוארד סעיד להוגה הדעות והאינטלקטואל: זה אשר מעז לערער על הערכים ועל הנורמות השולטות; זה אשר יוצא נגד "הפורמציה הקולקטיבית" וניחן ביכולת "לייצג את הסבל הקולקטיבי של בני עמו", ולא מנקודת מוצא קיצונית או שוביניסטית, אלא מנקודת מוצא מוסרית הדבקה בערכים ההומניסטיים האוניברסליים; זה שאינו מקבל בלעדיות על תפקיד הקרבן; וזה שאינו מגלה סלחנות כלפי התנהגויות לא מוסריות של חלק מבני עמו.¹

*פרופ' מרואן דוירי, עורך הגיליון ומרצה במכללה האקדמית "אורנים"

¹ ספרו של אדוארד סעיד "האינטלקטואל והשלטון".